

Руйнування освітнього середовища Херсонської області державними органами рф на основі свідчень внутрішньо переміщених осіб (2022 – 2024 рр.)

Адамович Сергій Васильович
д.і.н., проф., завідувач кафедри теорії та історії держави і права Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

У статті проаналізовано здійснення державними органами рф руйнування освітнього середовища Херсонської області на основі свідчень внутрішньо переміщених осіб як елемент окупаційної політики росії стосовно української нації. Автор стверджує, що обстріли освітньої інфраструктури Херсонщини російськими військами носять цілеспрямований характер, індоктринація та русифікація українських дітей і молоді має комплексний характер і є частиною геноциду рф щодо українців, освітяни та науковці на окупованих територіях Херсонської області піддаються репресіям за проукраїнську позицію. Дії військово-політичного керівництва рф по відношенню до українського освітнього середовища порушують численні міжнародно-правові норми.

Ключові слова: Херсонська область, російська окупація України, русифікація освіти, індоктринація дітей і молоді, знищення росіянами українського освітнього простору, репресії щодо українських освітян і науковців.

Destruction of the educational environment of the Kherson region by state bodies of the russian federation based on the testimonies of internally displaced persons (2022-2024)

This article analyzes the destruction of the educational environment of the Kherson region by state bodies based on the testimonies of internally displaced persons as an element of russia's occupation policy towards the Ukrainian nation. The author claims that the shelling of the educational infrastructure of the Kherson region by russian troops is purposeful, indoctrination and russification of Ukrainian children and youth are complex and are a part of the russian genocide towards Ukrainians, educators and scientists in the occupied territories of the Kherson region are subject to repressions for their pro-Ukrainian position. The actions of the military and political leadership of the russian federation towards the Ukrainian educational environment violate numerous international legal norms.

Key words: the Kherson region, russian occupation of Ukraine, russification of education, indoctrination of children and youth, destruction of the Ukrainian educational space, repressions towards Ukrainian educators and scientists.

Після початку повномасштабного вторгнення росії в Україну державні чинники рф розпочали руйнування освітнього середовища, використовуючи його як ефективний інструмент для знищення української ідентичності (витравлювання української культурної спадщини та мови, нав'язування російських наративів, сприяння асиміляції і втраті національної самосвідомості). Російські агресори здійснюють на окупованих територіях русифікацію та індоктринацію дітей і молоді, піддають репресіям українських освітян і науковців. Українські території, що не перебувають під безпосереднім контролем росії зазнають цілеспрямованого руйнування освітньої інфраструктури – знищення в результаті обстрілів шкіл, дошкільних закладів, університетів тощо. Попри це частина навчальних і наукових центрів цивілізованого світу продовжує співпрацювати з російською системою освіти.

На сьогодні, в світовій науці лише почали з'являтися перші доктринальні публікації, що стосуються руйнації державними органами рф українського освітнього середовища. У них вже є присутні оцінки про те, що росія під час війни свідомо знищує освітню галузь України. Однак, вони не базуються на значному джерельному матеріалі.

Так, сучасні дослідження, свідчення очевидців і дані відкритих джерел дозволяють стверджувати, що руйнацію освіти росіяни використовують як один з гібридних засобів у веденні війни щодо України. Відзначимо, що у 2023 р. дослідники Лабораторії гуманітарних досліджень Єльської школи громадського здоров'я (Хошнуд К., Раймонд Н., Ховарт К.) опублікували працю, яка присвячена російській систематичній програмі перевиховання та

усиновлення дітей України [35]. Польська дослідниця І. Замковська аналізує вплив війни на основні характеристики освіти як права людини в чотирьох освітніх середовищах: на території України, на окупованій території, у таборах перевиховання в Російській Федерації та в окремих європейських країнах, що приймають українських біженців від війни і вважає, що освіта є потужним зброєю проти майбутнього української нації [41]. Проблеми застосування міжнародного публічного права в механізмі запобігання порушенням миру в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України торкалися С.Адамович, О.Гнатів, Ю.Микитин [1; 11]. Перспективи притягнення до відповідальності за порушення прав дітей в Україні проаналізувала І.Басиста [2]. Міжнародний досвід та українські реалії захисту прав дітей на окупованих територіях зачеплені в публікації І. Щebetун, Т.Міхайліної [40]. Становище дітей на окупованих територіях з 2014 р. і освітній процес в ДНР-ЛНР досліджується О.Караман, О.Хоменко [17; 37]; руйнування освітньої інфраструктури з 2014 р. рф – І. Грідіною [10]. У працях О. Висувень, В.Молоткової, Ю.Фігурного, Н.Брегунець знайшло відображення становище освіти на окупованих територіях в контексті релігійних свобод [9]. О.Пашкова на підставі аналізу діяльності воєнізованих таборів в ДНР/ЛНР визначила першорядні аспекти їхньої роботи, головних суб'єктів, особливості функціонування тощо [26]. Проблеми зростання насильства проти українських вчителів; зменшення або повне припинення навчання та деградація інфраструктури на окупованих територіях вивчена у статті Ю.Ненько, О. Орендарчук, Ю. Присяжнюк, О.Шевченко [25].

У зв'язку з вище наведеним автор на основі аналізу даних з відкритих джерел, свідчень більше 1000 очевидців/свідків російських злочинів, які були зібрані Центром документування та дослідження воєнних злочинів Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника проведе аналіз дій російської влади задля знищення освітнього середовища в Херсонській області, що зазнала руйнівного впливу російської окупації. Результати дослідження будуть корисними для реалізації міжнародної інформаційної політики державних органів влади України. Крім того, вивчення засобів і методів російської влади, які вона застосовує для знищення української освіти і її русифікації, а також аналіз наслідків злочинних дій росіян в освітній галузі дозволить дати узагальнену картину для світової науки, що буде сприяти протидії пропагандистським кліше російської псевдонауки, що виправдовує російську агресію і продовжує прощтовхувати путінську пропаганду про укрнацистів, звільнення від репресій «руського міра» і т.д.

Предметом дослідження в статті є аналіз дій російської влади, яка спрямовані на цілеспрямоване руйнування шкільної інфраструктури, карально-репресивні заходи щодо українських науково-педагогічних кадрів, русифікацію, індоктринацію учнівської та студентської молоді. Для дослідження свідомо вибрано освітнє середовище Херсонської області, оскільки завдяки тривалому терміну російської окупації на цих територіях влада рф широко застосувала репресії щодо вчительських колективів і розгорнула активну діяльність з русифікації закладів освіти. Окрім цього, в області знищена обстрілами велика кількість освітніх закладів.

Автор статті у своєму дослідженні користуватимуться як загальними методами наукового пізнання (аналіз і синтез, сходження від абстрактного до конкретного, системний та організаційний аналіз, синергетичний підхід, моделювання та прогнозування), так і спеціально-науковими методами (інституціональний метод, порівняльно-правовий, статистичний тощо).

Відзначимо, що агресія Росії поставила під сумнів право на освіту в Україні як фундаментальне право людини в усіх аспектах. Як визначено у заувазі загального порядку № 13 Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав від 8 грудня 1999 р., «освіта є як правом людини сама по собі, так і незамінним засобом реалізації інших прав людини» [36]. За підрахунками ЮНІСЕФ на середину літа 2022 р., у середньому 22 школи за день пошкоджувалися в Україні внаслідок атак росіян і щонайменше дві дитини гинули та ще більше отримували поранення [8]. Згідно інформації Міністерства освіти і науки України від бомбардувань і обстрілів руйнувань зазнали 3798 навчальних закладів, 365 ліквідовано, з них 61 заклад був зруйнований і 301 пошкоджений в Херсонській області [43]. Відзначимо, що згідно з

офіційною статистикою, станом на 5 серпня 2024 р. в результаті воєнних дій загинуло 564 дитини, 1495 – зазнало поранень, до Російської Федерації з тимчасово окупованих територій депортовано 19546 українських дітей, де вони піддаються примусовому перевихованню [13].

Попри швидку окупацію на початку широкомасштабного вторгнення у 2022 р. значної частини Херсонської області росіянами, в результаті ворожих обстрілів було поруйновано багато освітніх закладів. Так, у селі Чернобаївка поблизу Херсона в результаті артилерійських обстрілів в перші дні війни було зруйновано школу і дитсадок [16]. У самому Херсоні були пошкоджені школи №24, 36, інтернат для дітей-сиріт на вул. Кулика [14]. Як згадує О.Маліченко підставою для обстрілу школи №24 стало лише те, що «1 березня 2022 р. в школі №24 підлітки кидали петарди в сторону військових рф, після цього російський танк вистрілив в школу, діти, правда, втекли» [22]. Обстріли освітніх закладів тривали і після окупації росіянами населених пунктів Херсонщини. Так, 14 квітня 2022 р. ракета потрапила в школу с. Посад-Покровське, розбила все приміщення [34].

Частими були випадки, коли росіяни облаштовували в освітніх закладах катівні або розквартировували в них свої гарнізони. Так, у селі Бургунка Тягинської сільської ради у дитсадку у підвалі «всіх, хто за Україну закривали на кілька днів туди. Атовців били, заставляли рити окопи» [7]. У село Новомиколаївка Скадовського району окупанти зайшли в перший же день війни, заселилися в школу, цивільні будинки і музичну школу, залякували місцевих за підтримку України, застосовували фізичне насилля, викрадали людей [12]. Російські солдати не тільки розквартировувалися в школах, а як у Рибальченській школі «страшно понагаджували, а потім жили в покинутих двоповерхових будинках» [28].

У Новій Каховці росіяни вивезли зі школи №1 ім. О.Довженка меблі. Директора цієї школи О.Якубову тримали у підвалі за українську позицію 6 днів. Також директора школи №3 І.Дубас тримали у підвалі за проукраїнську позицію. Натомість директор школи №1 Л.Гришиніна пішла на колоборацію з окупантами і збирала ноутбуки наче для роботи у школі [27].

На окупованих територіях на місцеву владу чинився тиск із вимогою знову відкрити школи, оскільки окупаційні сили прагнули сигналізувати про повернення до «нормального життя» та святкувати «мир», який Росія нібито подарувала місцевим громадянам. Зокрема, в селищі Іванівське Генічеської міської ради росіяни освітній процес відновили в школі 14 травня 2022 р., а 25 травня вже був останній дзвоник, і виписали атестати про завершення середньої школи [15].

Як зауважує Т. Журженко, у цій ситуації онлайн-навчання, запроваджене українськими школами протягом двох років пандемії, було не просто прагматичним рішенням, а актом пасивного опору, який дозволив хоча б тимчасово обійти прямий вплив окупаційних військ. На початку квітня 2022 р. Міністерство освіти офіційно дозволило школам самостійно вирішувати, коли закінчуватись навчальний рік залежно від місцевих умов. Школам також наказали перевести всіх учнів до наступного класу та призупинити іспити в кінці року. Передчасне завершення навчального року на окупованих територіях також було стратегією уникнення тиску з метою співпраці [42]. Відповідно в окупованих містах, селищах та селах, які після окупації мали доступ до інтернету та мали змогу навчатися, українські освітяни продовжували працювати дистанційно. Наприклад, у Херсоні за інформацією центру Cedos школи працювали без змін, вчителі створювали відеозаняття та спілкувалися з учнями у соціальних мережах або телефоном [24].

Проте українські педагоги, які продовжували залишатися під окупаційною владою, ризикували своїм життям, адже відбувалися викрадення окупантами вчителів через нібито їхню допомогу українським військовим. Відомий випадок із проректором Херсонського державного університету М.Вінником та вчителькою В.Андрушею, яку незаконно вивезли та утримували на території РФ [8].

14 червня 2022 р. російській військові розпочали захоплення Херсонського державного університету. Як згадував проректор університету М.Вінник «трьох озброєних російських військових прийшли до свідка і сказали, що потрібно зустрітися з представниками військової

адміністрації Херсона від рф. Його відвезли за адресою (вул. 295 Херсонської стрілецької дивізії, 1 а), де його разом з іншими утримували впродовж трьох днів» [6]. Натомість В.Кутіщев згадує, що йому, як працівнику університету, російські військові, що хотіли забрати навчальні прилади, «погрожували відрізати ногу електричними щипцями та завдали удару по голові прикладом автомату» [21]. Студент Д.Шулев пам'ятає, що «14 червня мали бути державні іспити, але рускі вирішили захопити університет, прийшла секретар кафедри і сказала: «До нас прийшли гості», і ми чорним ходом порозходилися додому» [39]. 20 червня 2022 р. росіяни «зайшли в гуртожиток №2 університету і заставляли студентів виселитися до кінця червня. Вони виносили з гуртожитку мікрохвильовки, чайники... для свого користування» [4].

З початком нового навчального року у 2022 р., призначена Москвою влада, посилила тиск на педагогічний колектив і завучів з метою приведення їх до російських стандартів освіти. Директорам шкіл погрожували; деякі були викрадені і зазнали репресій. Якщо директори не бажали співпрацювати, їх заміняли лояльними до Росії особами з необхідною кваліфікацією або без неї. Зокрема в Херсоні окупанти вимагали персональні дані учнів, які адміністрації шкіл знищували, ховали документи учнів і персоналу [18]. У вересні 2022 р. сильно тиснули на вчителів школи № 56, примушували і заставляли йти працювати за російськими програмами [22].

Як згадувала вчителька О. Жукова з Новотроїцької селищної ради, «у школі змушували до співпраці за російськими програмами і погрожували фізичною розправою... переховувалася, шукали дома, але не знайшли. Виїхали, коли школа запустилася і в мені пропала необхідність. Багато вчителів переслідували... Колаборантів багато. Сторож читає тепер географію. Не важливо, щоб була освіта, роблять з цього картинку» [15].

Однак, оскільки дуже мало місцевих вчителів бажали співпрацювати, волонтерів набирали із Росії. За даними незалежного російського ЗМІ «Медіазона», у 2022 р. зголосилося понад 200 вчителів з Росії [42]. Репресій зазнавали і батьки Так у с. Максима Горького батьків, які не давали дитину у школу/садок російський, залякували, що позбавлять батьківських прав [29]. Подібна ситуація була у селищі Велика Лепетуха, де російська влада заставляла, щоб батьки віддавали дітей у школу, де викладали проросійські вчителі. Якщо батьки не віддавала, то окупаційна влада погрожувала їм, що заберуть дітей [33].

Очевидці також свідчать, що в селі Подо-Калинівка Ювілейної сільської ради люди почали виїжджати, що б не давати в російську школу і там навчання не розпочалося [38]. В селі Ювілейне примусово заставляли йти в школу, якщо родини відмовлялися, то забирали дитину в батьків [31].

Ще одним напрямком впливу на українських дітей стала часто без дозволу батьків примусова депортація та перевиховання. Ще у 2014 р. українських дітей з окупованих Росією та проксі районів привозили в так звані літні табори. З лютого 2022 року він поширився на новоокуповані території Запорізької, Харківської, Херсонської, Донецької та Луганської областей. Однак справжньою метою організаторів табору був акцент на російській мові, інтеграція в російське життя, її культуру, суспільство, її версію історії, військову підготовку. Різні навчальні предмети викладалися за російськими стандартами освіти. Деякі табори були розміщені в регіональних університетах по всій Росії та мали на меті заохотити вступ до університетів депортованих українців [41, с.10-11]. Незаконна політика депортації була визнана військовими злочинами та створила основу для видачі Міжнародним кримінальним судом 17 березня 2023 р. ордерів на арешт двох ключових злочинців В.Путіна та пані М. Львової-Белової, «за воєнний злочин у вигляді незаконної депортації населення та незаконної переміщення населення з окупованих територій України до Російської Федерації на шкоду українським дітям» [30].

Військову підготовку неповнолітніх із тимчасово окупованих територій у воєнізованих таборах можна розглядати як порушення Закону України «Про охорону дитинства», що забороняє пропаганду війни, а також навчання дітей з метою використання у збройних конфліктах або насильницьких діях, спрямованих на повалення державної влади чи порушення територіальної цілісності Зомбування дітей в цьому напрямку свідчить про намір військово-

політичного керівництва росії та підконтрольних їй окупаційних адміністрацій вербувати і використовувати місцеву молодь у збройному конфлікті проти України [26, с.30-31].

Після звільнення Херсона ЗСУ обстріли міста і звільнених територій області лише загострилися. І як згадував В.Васецький, вони були «неприцільні, хаотичні» [5]. У Херсоні у 2023 р. постраждали від обстрілів школи №9, 27, 34, ряд дитячих садочків, багато разів обстрілювалась Херсонська державна морська академія, був пошкоджений Херсонський політехнічний коледж [32; 23; 20; 19]. За підрахунками автора протягом жовтня 2023 – частини січня 2024 рр. руйнувань в результаті обстрілів зазнали не менше 15 освітніх закладів на деокупованих територіях області. Свідченням масштабів обстрілів є те, що 13 травня 2024 р. одна з шкіл Херсона була обстріляна уже в п'ятий раз [3].

Отже, на прикладі освітнього середовища Херсонської області можемо стверджувати, що українська система освіти цілеспрямовано стала мішенню та була використана росією як інструмент війни у 2022-2024 рр., з порушенням усіх елементів освітніх прав та міжнародного права. З початком агресії освітні заклади області цілеспрямовано зазнають руйнувань в результаті обстрілів, приміщення шкіл і садків окупанти використовують як бази для особового військового складу чи місця для тортур. На окупованих територіях росіяни з порушенням міжнародно-правових норм розгорнули широкомасштабну діяльність з ціллю русифікації, примусового наповнення дитячої свідомості російськими імперськими наративами історії та культури, мілітаризації освіти. Водночас репресій зазнають українські педагоги і науковці, що відмовляються співпрацювати за окупаційними освітніми програмами. В подальшому, ґрунтовних наукових студій потребує також «система військово-патріотичного виховання» на окупованих територіях для вироблення механізмів протидії впливу російської федерації на молодь України.

1. Адамович С., Микитин Ю. Перспективи притягнення до кримінальної відповідальності росіян за воєнні злочини в Україні в контексті реалізації конституційного права на судовий захист. *Проблеми реалізації норм Конституції України в умовах воєнного стану* (присвячена 30-ій річниці створення Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника): матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Івано-Франківськ, 27 червня 2022 року). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2022. С.94-106.

2. Басиста І. Перспективи притягнення до відповідальності за порушення прав дітей в Україні та злочини щодо дітей, скоєні російськими загарбниками під час широкомасштабної війни, розв'язаної Росією 24 лютого 2022 р. (співробітництво із Міжнародним кримінальним судом). *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та післявоєнний період: матеріали наукового семінару (23 червня 2022 р.)* / упор. Д.Є. Забзалюк, М. В. Ковалів, М. Т. Гаврильців, Н. Я. Лепіш. Львів: ЛьвДУВС, 2023. С.13-17.

3. Белякова К. Військові РФ вп'яте обстріляли школу у Херсоні: які наслідки атак правобережжя. URL: <https://suspilne.media/kherson/745581-vijskovi-rf-vpate-obstrilali-skolu-u-hersoni-aki-naslidki-atak-pravoberezza/>

4. Бушманова К. м. Херсон Херсонської області. Опитано свідка 15.11.2022 р. Архів ННЮІ Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.

5. Васецький В. м. Херсон Херсонської області. Опитано свідка 09.03.2024 р. Архів Навчально-наукового юридичного інституту (далі Архів ННЮІ Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника) Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.

6. Вінник М. м. Херсон Херсонської області. Опитано свідка 16.11.2023. Архів ННЮІ Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.

7. Воевода А. с. Бургунка Тягинської сільської ради Бериславського району Херсонської області. Опитано свідка 15.11.2022 р. Архів ННЮІ Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.

8. Втрати української системи освіти через війну: інфраструктура та людський капітал. Частина 2. URL: <https://osvitanalityka.kubg.edu.ua/2022/07/15/>
9. Vysoven O., Figurnyi Y, Molotkina V, Brehunets N. Repressive policy of the occupiers during the declared Russian-Ukrainian hybrid war against religious communities of Ukraine 2014-2022. *Occasional papers on religion in Eastern Europe* (July 2022) XLII, 6. P. 14-35.
10. Грідіна І.М. Освітнянський фронт війни на Сході України. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: історія, політологія. 2016. Вип. 16. С. 199-208.
11. Hnativ O. Public International Law in the Mechanism for Preventing Violations of Peace in the Context of an Armed Aggression by the Russian Federation on Ukraine. *Pakistan Journal of Criminology*. 2023. Vol.15. No 02. 293-303.
12. Дем'янов С. с. Новомиколаївка Новомиколаївської сільської ради Скадовського району Херсонської області. Опитано свідка 15.11.2022 р. Архів ННЮІ Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.
13. Діти війни. URL: childrenofwar.gov.ua.
14. Дмитренко Ю. с. Чаплинка Чаплинської селищної ради Каховського району Херсонської області. Опитано свідка 27.04.2022. Архів ННЮІ Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.
15. Жукова О. с. Новотроїцьке Новотроїцької селищної ради Генічеського району Херсонської області. Опитано свідка 14.12.2023 р. Архів ННЮІ Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.
16. Ільницька Н. с. Киселівка Чорнобаївської сільської громади Херсонського району Херсонської області. Опитано свідка 06.12.2022 р. Архів ННЮІ Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.
17. Караман О. Л. Соціальні характеристики дітей і молоді – жертв гібридної війни на сході України. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Педагогічні науки. 2019. № 1. С. 14–23/
18. Количатка І. м. Херсон Херсонської області. Опитано свідка 28.11.2023 р. Архів ННЮІ Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.
19. Кописова К. м. Херсон Херсонської області. Опитано свідка 08.02.2024 р. Архів ННЮІ Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.
20. Курлова В. м. Херсон Херсонської області. Опитано свідка 08.02.2024 р. Архів Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.
21. Кутіщев В. м. Херсон Херсонської області. Опитано свідка 16.11.2022 р. Архів ННЮІ Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.
22. Маліченко О. м. Херсон Херсонської області. Опитано свідка 09.02.2024. Архів ННЮІ Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.
23. Муріна Т. м. Херсон Херсонської області. Опитано свідка 25.10.2023 р. Архів ННЮІ Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.
24. Назаренко Ю., Когут І., Жерьобкіна (пер.), Машкова Т. Освіта на окупованих територіях (24 лютого – 30 квітня 2022). URL: <https://cedos.org.ua/en/researches/education>.
25. Nenko Y., Orendarchuk O., Prysiazhniuk Y., Shevchenko O. Ukrainian education during War: a scoping. *Revista praxix educacional*. 2023. V. 19. N. 50. P. 1-18.
26. Пашкова О. Воєнізовані табори для неповнолітніх на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей: організаційний і змістовий аспекти роботи. *Український історичний журнал*. 2023. Число 1. С.20-35.
27. Пенізева С. м. Нова Каховка Каховського району Херсонської області. Опитано свідка 08.02.2023. Архів ННЮІ Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.
28. Ришова І. с. Рибальче Скадовського району Херсонської області. Опитано свідка 19.01.2023. Архів ННЮІ Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.

29. Свінціцька А. с. Максима Горького Максимо-Горьківської сільської ради Бериславського району Херсонської області. Опитано свідка 25.10.2023 р. Архів ННЮІ Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.
30. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. URL: Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova | International Criminal Court (icc-spi.int).
31. Скорич Т. с. Ювілейне Ювілейної сільської громади Херсонського району Херсонської області. Опитано свідка 10.08.2023 р. Архів ННЮІ Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.
32. Слов'янина А. с. Степанівка Херсонської міської ради Херсонського району Херсонської області. Опитано свідка 29.08.2023 р. Архів ННЮІ Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.
33. Соляник Д. смт. Велика Лепетиха Великолепетиської селищної ради Каховського району Херсонської області. Опитано свідка 08.02.2024 р. Архів ННЮІ Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.
34. Стрильникова О. с. Посад-Покровське Чорнобаївської сільської громади Херсонського району Херсонської області. Опитано свідка 15.06.2023. Архів ННЮІ Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.
35. Khoshnood K., Raymond N., Howarth C. *Russia's Systematic Program for the Re-education and Adoption of Ukraine's Children. Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health.* 2023. URL: <https://hub.conflictobservatory.org/portal/sharing/rest/content/items/97f919ccfe524d31a241b53ca44076b8/data>
36. U.N. Economic and Social Council, Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. General comment No. 13 (Twenty-first session, 1999). The right to education (article 13 of the Covenant).* URL: <https://undocs.org/E/C.12/1999/10>
37. Хоменко О. Довгий тунель без світла в кінці: середня школа на теренах «народних республік» у перший рік російсько-української війни. *Українознавство.* 2016. № 2. С. 8–17.
38. Хом'як А. м.Херсон Херсонської області. Опитано свідка 08.11.2022 р. Архів ННЮІ Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.
39. Шулев Д. м.Херсон Херсонської області. Опитано свідка 15.11.2022 р. Архів ННЮІ Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.
40. Щебетун І. С. Міхайліна Т. В. Захист прав дітей на окупованих територіях: міжнародний досвід та українські реалії. *Політичне життя.* 2019. № 2. С. 33–37.
41. Zamkowska I. The System of Education as an Instrument of War in the Russia-Instigated. Ukrainian Crisis International. *Journal of Education Reform.* 2024. pp.1-21.
42. Zhurzhenko T. Education Under Fire: The Ukrainian School System Under Occupation. Centre for East European and International Studies (ZOiS). 2022. 29. URL: <https://www.zois-berlin.de/en/publications/zois-spotlight/education-under-fire-the-ukrainian-school-system-under-occupation>.
43. *7 мільйонів дітей війни в Україні.* URL: <https://saveschools.in.ua/en/>